

بسم الله الرحمن الرحيم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

مرکز تحصیلات تکمیلی

رساله

برای دریافت مدرک دکتری تخصصی (PH.D.)

رشته : تاریخ ایران اسلامی

گروه : تاریخ

عنوان رساله :

تحلیل سیاست های دولت مصدق در مقابله با تحریم های خارجی

(به روش کلیومتریک)

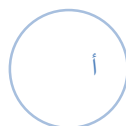
میرهادی حسینی

استاد راهنما: جناب آقای دکتر علیرضا علی صوفی

استاد مشاور : جناب آقای دکتر علی بیگدلی

استاد مشاور : جناب آقای دکتر حسین آبادیان

دی ماه ۱۳۹۲

(فرم شماره ۱۰: صورتجلسه دفاع از رساله)

تاریخ: ۱۷/۱۰/۹۲
شماره: ۸۸۸/۹۲

صورتجلسه دفاع از رساله دکتری تخصصی (Ph.D.)

جلسه دفاع از رساله دوره دکتری تخصصی آقای میرهادی حسینی دانشجوی رشته تاریخ ایران بعد از اسلام به شماره دانشجویی ۸۹۰۳۵۰۰۰۵ تحت عنوان «تحلیل سیاست های دولت مصدق در مقابله با تحریم های خارجی (به روش کلیومتریک)» با حضور هیات داوران در روز سه شنبه مورخ ۱۳۹۲/۱۰/۱۷ ساعت ۱۰ صبح در محل ساختمان مرکز تحصیلات تکمیلی برگزار شد و هیات داوران پس از بررسی، رساله مذکور را شایسته نمره به عدد ۱۹٫۹ به حروف بیست و نه و نهم با درجه ب تشخیص داد.

ردیف	نام و نام خانوادگی	هیات داوران	مرتبیه دانشگاهی	دانشگاه/موسسه	امضاء
۱	آقای دکتر علی صوفی	استاد راهنما	استاد	دانشگاه تهران	
۲	آقای دکتر بیگدلی	استاد مشاور	استاد	دانشگاه تهران	
۳	آقای دکتر آبدیان	استاد مشاور	دانشیار	دانشگاه تهران	
۴	آقای دکتر رحمانیان	استاد داور	استاد	دانشگاه تهران	
۵	آقای دکتر شیخ نوری	استاد داور	استاد	دانشگاه تهران	
۶	آقای دکتر یزدانی	استاد داور	دانشیار	دانشگاه تهران	
۷	آقای دکتر کهنرودی	نماینده تحصیلات تکمیلی	دانشیار	دانشگاه تهران	

اینجانب میرهادی حسینی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۹ مقطع دکتری تخصصی رشته تاریخ ایران اسلامی گواهی می نمایم چنانچه در رساله خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفته ام با نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم منبع و ماخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کرده ام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش می دانم و جوابگوی آن خواهم بود.

میرهادی حسینی

تاریخ و امضاء

اینجانب میرهادی حسینی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۹ مقطع دکتری تخصصی رشته تاریخ ایران اسلامی گواهی می نمایم چنانچه بر اساس مطالب رساله خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب، و ... نمایم ضمن مطلع نمود استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب و ... و به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

میرهادی حسینی

تاریخ و امضاء

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق موضوع این رساله متعلق به دانشگاه پیام نور می باشد.

دی ۱۳۹۲

تقدیم به همه آنانی که داوطلبانه

به خاک افتادند تا

ایران سربلند باشد.

تقدیر و سپاس

بر خود لازم می دانم که از زحمات بی دریغ استاد ارجمند جناب آقای دکتر علیرضا علی صوفی تقدیر نمایم. معلمی که حسن خلق و مهارت را توامان به من آموخت و اگر نبود راهنمایی ها و ارشادات ایشان در جای جای این نوشتار، هرگز نمی توانستم این رساله را به پایان ببرم.

همچنین از استاد عزیز جناب آقای دکتر علی بیگدلی تشکر می کنم که عشق به معلمی را به من آموخت. تبخّر و راهنمایی های ایشان در این رساله چراغ راه من بود.

از جناب آقای دکتر حسین آبادیان تقدیر می کنم که با کمک های بی دریغش در تکمیل و غنای این رساله، مرا مدیون خود ساخت.

از جناب آقای دکتر داریوش رحمانیان تقدیر می کنم که تاریخ نگاری و تاریخ نگری را با نکته سنجی به من آموخت.

از استاد گرامی جناب آقای دکتر شیخ نوری تشکر می کنم که با نگاهی پدرانہ یاری ام داد.

و از استاد عزیز جناب آقای دکتر سهراب یزدانی تقدیر و تشکر می کنم که سال ها افتخار شاگردی او را دارم و متانت و مهارت را در تاریخ نگاری به من آموخت.

چکیده فارسی

کلیومتریک به عنوان روشی میان رشته ای در تاریخ و اقتصاد ، می تواند بستری برای تجزیه و تحلیل بسیاری از جریان ها و تحولات تاریخی واقع گردد. بویژه در دوره معاصر که محققین ، در مقایسه با دوره های ما قبل ، انبوه اطلاعات خام را (مخصوصاً در حوزه اقتصاد و جامعه) در اختیار دارند. تحقیقاً این روش ، دست کم در پژوهش های تاریخی ، می تواند نهایتاً در حوزه تاریخ اجتماعی کاربرد عمیقی پیدا کند. بنابراین در این رساله تلاش شده تا با تجزیه و تحلیل اطلاعات اقتصادی و سیاسی (بویژه در حوزه نفت و درآمدهای غیر نفتی) به ترسیم دیپلماسی دکتر مصدق در مقابله با تحریم های انگلیس پرداخته شود. مهمترین نتیجه این پژوهش ، پاسخ به این پرسش است که اولاً این تحریم ها چقدر تاثیر گذار بود ، و ثانیاً چگونه می توان از آن در شرایط دیگری بهره برداری کرد.

کلید واژه

دکتر مصدق ، تحریم نفتی انگلیس ، اقتصاد بدون نفت ، کودتای ۲۸ مرداد ، اقتصاد سیاسی ، کلیومتریک

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه :
	فصل اول: کلیات تحقیق
۸	۱- طرح مسئله
۱۰	۲- پیشینه تحقیق
۱۲	۳- فرضیه
۱۵	۴- هدف
۱۶	۵- کاربرد کلیومتریکی در پژوهش تاریخی
۲۳	۶- ارزیابی منابع تحقیق
	فصل دوم : شروع بحران
۳۹	۱- تجزیه و تحلیل ریشه های ملی شدن نفت از منظر کلیومتریکی
۶۶	۲- تصویب قانون در مجلس
۶۹	۳- نخست وزیری مصدق
۷۷	۴- تفسیر کلیومتریکی از برنامه خلع ید از شرکت نفت
	فصل سوم : تفسیر کلیومتریکی از نقش نهادهای بین المللی در منازعه ایران و انگلیس
۸۷	۱- شورای امنیت
۹۲	۲- دادگاه لاهه

۳- تحلیل کلیومتریک از پیشنهاداتی برای حل بحران ۹۶

فصل چهارم : سیاست های دولت مصدق برای مقابله با تحریم

۱- تحلیل کلیومتریک از سیاست های اقتصادی دولت (اقتصاد بدون نفت) ۱۳۰

۲- تحلیل کلیومتریک از برنامه های اجتماعی دولت مصدق ۱۷۶

۳- تحلیل کلیومتریک از سیاست خارجی دولت مصدق ۱۸۲

فصل پنجم : تفسیر و پیامد های کلیومتریک رفتار غرب در مقابل ایران

۱- مدخل کلام ۱۸۸

۲- سیاست خارجی بریتانیا در مقابله با دولت مصدق ۱۹۰

۳- سیاست خارجی امریکا در مقابله با دولت مصدق ۲۰۰

۴- سیاست خارجی شوروی در مقابل ایران ۲۱۲

نتیجه ۲۱۸

فهرست منابع ۲۲۲

کلیومتریکی به عنوان روشی میان رشته ای در تاریخ و اقتصاد، گرچه هنوز در ایران جایگاه شایسته ای نیافته، اما می تواند بستری برای تجزیه و تحلیل بسیاری از جریان ها و تحولات تاریخی باشد. بویژه در دوره معاصر که محققین تاریخ، در مقایسه با دوره های ما قبل، انبوه اطلاعات خام و اطلاعات تاریخی مستندتری را (مخصوصاً در حوزه اقتصاد و جامعه) در اختیار دارند.

تحقیقاً این روش، دست کم در پژوهش های تاریخی، می تواند نهایتاً در حوزه تاریخ اجتماعی کاربرد گسترده و عمیقی پیدا کرده و محقق تاریخ را در ارزیابی و تجزیه و تحلیل یک حادثه یا جریان تاریخی و یا عملکرد یک سیاستمدار یاری رساند.

در دوره نخست وزیری دکتر محمد مصدق، کشور با معضلات مهمی در داخل و خارج دست و پنجه نرم می کرد. یکی از این چالش های فراروی دولت، موضوع تقابل این دولت با دولت انگلیس است که به دنبال ملی شدن نفت و سیاست های دکتر مصدق نسبت به شرکت نفت انگلیس و ایران به اوج خود رسید. این تقابل به سرعت تبدیل به تنازع سیاسی و سپس منازعه اقتصادی شد تا جایی که دولت ایران را، برای نخستین بار در تاریخ خود با مشکلی بنام "تحریم" روبرو ساخت. دولت مردان ایرانی، چه دولت دکتر مصدق و چه دولتهای قبل از آن، تجربه ای برای مقابله با تحریم ها نداشتند لذا، در ابتدای کار، نمی دانستند که در چنین مواردی پاسخ سوال های زیر چیست؟

در مقابل تحریم چه باید کرد؟

مطلوب ترین سیاست اقتصادی در هنگام تحریم چیست؟

تحریم ها تا کجا ادامه خواهد داشت؟

مردم در شرایط اوج تحریم چه واکنشی را نشان خواهند داد؟

نخبگان جامعه تا کجا با دولت هم یاری خواهند کرد؟

توان و ظرفیت اقتصادی جامعه برای مقابله با تحریم ها، تا کجاست؟

گرچه دولت دکتر مصدق پاسخ بسیاری از سوالات فوق را در حین تحریم بدست آورد و توانست بر برخی

از معضلات تحریم فائق آید، اما اینک که شش دهه از آن تاریخ می گذرد سوالات جدی و جدیدتری پیش

روی ما خود نمایی می کند که برخی از آنها چنین است:

آیا دولت دکتر مصدق همه توان داخلی را برای مقابله با تحریم ها بکار گرفت؟

آیا دولت انگلیس به اهداف واقعی خود از تحریم ها رسید؟

نتایج منفی و مثبت تحریم ها بر اقتصاد و جامعه ایران چه بود؟

این تهدید تا چه اندازه تبدیل به فرصت شد؟

چرا در سال های اخیر از تجربه های آن سال ها صحبتی نمی شود و ما خود را از آن تجربه ها، بی نیاز می

دانیم؟

جایگاه درآمدهای غیر نفتی در مقابله با تحریم ها چه بود؟

مهمترین نقاط مثبت و منفی سیاست های اقتصادی دولت دکتر مصدق در مقابله با تحریم ها چه بود؟

در صورتی که کودتا اتفاق نمی افتاد، یا دولت مصدق سرنگون نمی شد، دیپلماسی مصدق در مقابله با

تحریم ها به کجا منجر می شد؟

آیا مصدق توانست الگو و تئوری پایه های اقتصاد بدون نفت را، در کشوری که قالب رانتیر داشت، طراحی کند؟

سوالات فوق به همراه بسیاری سوالات دیگر می تواند خود مدخلی برای پژوهش های گسترده در تاریخ اقتصاد سیاسی ایران باشد و لذا در این رساله نیز به عنوان اجزاء هر یک از فصول رساله قرار گرفته است.

روش کار در این رساله از طریق جمع آوری اطلاعات خام و دست اول، به ویژه اطلاعات اقتصادی امکان پذیر بود. این اطلاعات به نحوی عجیب چنان گسترده و غیر قابل دسترس بود که در ابتدا تصور نمی شد که برای دستیابی به برخی از آنها روزها و ماه ها جستجو لازم باشد.

تاسف بار ترین بخش این کار فقدان اطلاعات منسجم و موثق از طرف نهادهایی بود که علی القاعده متولی در اختیار داشتن آن هستند. لذا مجبور شدم تا به منابعی مراجعه کنم که منابع دست دوم محسوب می شود. باز هم جای شکرش باقی است که طی دهه های گذشته برخی پژوهش گران حوزه اقتصاد یا اقتصاد سیاسی، از طریق کنکاش در روزنامه ها و آمارهای سازمان های ذیربط (که بعدها برخی از آن اطلاعات در آن سازمان ها مفقود شدند) جداولی را ترسیم کردند و اینک بعد از چند دهه بدست ما رسیده است. بنابراین مهمترین منابع اطلاعاتی ما در تهیه و آنالیز این اطلاعات آماری عبارتند از:

کتاب، روزنامه ها و آرشیو های بجای مانده از آن دوره. تلاش شده این جداول در کمال امانت داری ارائه شود و از هرگونه دخل و تصرف پرهیز گردد. بطور کلی چند صد اثر مکتوب شامل بیش از ۷۰ کتاب، ۸۰ مقاله از نشریات مختلف، ده ها شماره از روزنامه های دوره مصدق و قبل از آن و حدود ۱۰۰ سند در آرشیو وزارت خارجه انگلیس کنکاش شده است.

این رساله در یک مقدمه و پنج فصل به مهمترین زوایای موضع تحریم های نفتی انگلیس علیه دولت مصدق اشاره می کند. فصل اول شامل کلیات تحقیق و حاوی طرح مسئله ، فرضیه و هدف بوده و ضمن اشاره به مبانی تئوریک موضوع کلیومتریکی ، منابع مورد نظر در این رساله نیز مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته است. فصل دوم با عنوان شروع بحران، به تجزیه و تحلیل ریشه های ملی شدن نفت و حوادث پس از آن ، البته از منظر کلیومتریکی، می پردازد. فصل سوم حاوی تفسیر کلیومتریکی از نقش نهادهای بین المللی در منازعه ایران و انگلیس است. نهادهایی مانند شورای امنیت ، دادگاه لاهه و بانک جهانی، مهمترین موارد مورد اشاره در این فصل می باشند. فصل چهارم که مهمترین بخش این رساله است به سیاست های دولت مصدق برای مقابله با تحریم ها می پردازد و از منظر کلیومتریکی به تحلیل برنامه های اقتصادی ، سیاسی و اجتماعی دولت اشاره می کند. و بالاخره در آخرین فصل این رساله پیامدهای رفتارهای غرب در مقابل دولت ایران مورد ارزیابی قرار گرفته است.

در پایان این مقدمه لازم است فهرست جامعی از اسامی افراد انگلیسی یا امریکایی (به همراه نوع مسئولیت سیاسی آنان) که تاثیرات قابل توجهی در مسئله ملی شدن نفت ایران داشته اند، ارائه گردد. این اسامی در جای جای این رساله مورد توجه و اشاره قرار گرفته و متأسفانه هیچ منبعی تاکنون بطور فهرست وار به آن اشاره نکرده است، گرچه بطور ناقص و پراکنده در برخی منابع مانند کتاب نفت ، قدرت و اصول ، تالیف مصطفی علم دیده می شود. این فرست در ابتدای این رساله آمده تا چنانچه در متن اصلی به آن اشاره شد، ابهام وجودی نداشته باشد. اسامی این افراد که در مقاطع زمانی سال های منتهی به کودتای ۲۸ مرداد در موضوع نفت ایران تاثیر گذار بوده اند، عبارتند از:

ترومن – آپسن (رئیس جمهور و وزیر خارجه دموکرات امریکا)

اتلی – موریسون (نخست وزیر و وزیر خارجه دولت کارگری انگلیس)

آیزنهاور - دالس (رئیس جمهور و وزیر خارجه دولت جمهوری خواه امریکا)

چرچیل - ایدن (نخست وزیر و وزیر خارجه دولت محافظه کار انگلیس)

استالین - مولوتف (دیکتاتور و وزیر خارجه شوروی)

تریگولی (دبیر کل وقت سازمان ملل)

سرگرد کاپر (سرکنسول انگلیس در خرمشهر)

استوکس (نماینده بریتانیا برای سفر به ایران)

هریمن (نماینده ترومن، رئیس جمهور امریکا، برای سفر به ایران)

اریک دریک (مدیر عامل کمپانی در ایران)

بازیل جکسون (عضو مهم هیات مدیره شرکت)

ارنست بوین (وزیر خارجه دولت کارگری وقت انگلیس)

جفری فورلانگ (سرپرست اداره امور شرق در وزارت خارجه بریتانیا)

برنارد باروز (سفیر بریتانیا در امریکا)

ماکس ترنبرگ (رئیس هیات مشاوران ماورای بحار امریکا در تهران)

هنری بایرود (معاون وزیر خارجه امریکا که جایگزین مک گی شد)

سر راجرز مکینز (سفیر انگلیس در واشنگتن و بعداً معاون وزیر خارجه انگلیس)

سرویلیام استرنگ (معاون دائمی وزارت خارجه بریتانیا)

شپرد (سفیر انگلیس در تهران)

هنری گریدی (سفیر امریکا در تهران)

فریزر (رئیس کل کمپانی = شرکت نفت انگلیس و ایران)

چارلز بوهلن (سفیر امریکا در مسکو)

ویلیام رانتری (مدیر کل یونان، ترکیه و ایران در وزارت خارجه امریکا)

میدلتون (کاردار سفارت انگلیس در تهران)

هچنین در برخی اسناد و منابع بجای اشاره به اسامی کامل و فارسی ، به علائم اختصاری لاتین اشاره شده

که لازم است در مورد برخی از مهمترین آنها نیز توضیحاتی ارائه شود.

شرکت نفت انگلیس و ایران = AIOC

شرکت نفت عربی - امریکایی (آرامکو) = ARAMCO

کمپانی نفت بریتانیا = BP

دیوان داوری بین المللی لاهه (دادگاه جهانی) = IJC

شرکت ملی نفت ایران = NIOC

شورای امنیت ملی امریکا = NSC

وزارت خارجه انگلیس = FO

در خصوص وزارت خارجه انگلیس از آنجا که در این رساله لازم بود پس از مراجعه به سایت رسمی وزارت خارجه انگلیس، به اسناد و آرشیو وزارت خارجه انگلیس اشاره شود ، در این آرشیو کلیه این اسناد با کد FO معرفی شده اند. نکته مهم اینکه در این اسناد باید به زیر مجموعه این اسناد با کدهای فرعی توجه داشته باشیم که عبارتند از:

مکاتبات عمومی قبل از سال ۱۹۰۶ مربوط به ایران کد: FO 60

آرشیو سفارت و کنسولگری ایران کد: FO 248 که مربوط به بایگانی سالهای ۱۹۴۶ تا ۱۹۵۳ است.

مکاتبات عمومی - سیاسی، کد: FO371 ، بایگانی عمومی دولت انگلیس برای سالهای ۱۹۴۱ تا ۱۹۵۳ است که این سری از اسناد ، در بیشتر موارد در این رساله مورد بهره برداری قرار گرفته است.

همچنین بایگانی وزارت هند ، پرونده هایی با کد: L/p , s/12/3472 A برای سال های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۷

فصل اول : کلیات تحقیق

(۱) طرح مسئله

در تاریخ معاصر و بویژه دوره پهلوی، دوره ۲۸ ماهه نخست وزیری دکتر مصدق در مقایسه با دولت های پیش و پس از آن را می توان از جهاتی منحصر بفرد دانست. بویژه در حوزه اقتصاد ، سیاست خارجی و تعامل یا تقابل با قدرتهای جهانی. همچنین برای نخستین بار بود که یک دولت در ایران با مشکلی به نام "تحریم خارجی" روبرو می گردید. نه تنها دولت مصدق بلکه دولت های قبلی نیز برای مقابله با این معضلات تجربه ارزشمندی نداشتند، لذا در عمل خود را برای چنین روزی آماده نکرده بودند. حال اگر معضلات داخلی ، چالش های سیاسی و روحی، و مهمتر از همه ناهماهنگی بین دولت و مجلس را در این ایام هم به آن اضافه کنیم، آنگاه متوجه خواهیم شد که دولت مصدق در هنگام تحریم های انگلیس با چه طوفانی روبرو بوده است.

مشکله اصلی ما در چنین پژوهشی آن است که برآستی ما نمی دانیم دولت مصدق تا کجا خود را برای تحریم ها مجهز و مسلح کرده بود. برای رسیدن به این مسئله (مشکله) که در صورت عدم وقوع کودتا، دولت مصدق تا چه اندازه می توانست پایه های دولتی "اقتصاد بدون نفت" را استقرار بخشد، کاری است که با تلفیقی از حدس و گمان و تجزیه و تحلیل آماری از شرایط اقتصادی دولت، در ۱۲ ماه منتهی به کودتای ۲۸ مرداد و مقایسه آن با دو دوره ۱۲ ماهه قبل از آن و ۱۲ ماهه بعد از کودتا بدست می آید.

استنباط فوق می تواند به پرسش های جدی که فراروی ما قرار می گیرد پاسخ دهد. سوالاتی همچون:

ماهیت این تحریم ها چه بود؟

الگوی اقتصاد بدون نفت دولت دکتر مصدق تا چه اندازه با شرایط اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران تطبیق داشت؟

دولت مردان مصدق و کارگزاران او تا چه اندازه از ظرفیت های مردمی و سنتی جامعه برای مقابله با تحریم ها بهره برداری کردند؟

اگر فشارهای تحریم می توانست موثر باشد، پس چرا انگلیسی ها به سراغ کودتا رفتند؟

چرا مصدق آنگونه که در مقوله توسعه سیاسی، رویکردی دموکراتیک داشت، در مقوله سیاست های کلان اقتصادی، رویکرد سوسیال دموکراسی را در پیش گرفت؟

و بالاخره اینکه کدامیک از ابعاد سیاسی یا اقتصادی تحریم سنگین تر بود؟

طی ۶۰ سال گذشته تحقیقات متنوع و شایسته ای در خصوص چگونگی ، تحلیل ، ماهیت و تاریخچه تحریم های نفتی غرب (به ویژه انگلیس) علیه دولت مصدق و تقابل دولت دکتر مصدق با دولت انگلیس منتشر شده است. این آثار را از جهت محتوا و ماهیت آنها می توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

الف) کتب و مقالاتی که از منظر "اقتصاد سیاسی" به تقابل دولت مصدق با دولت انگلیس پرداخته اند.

ب) کتب و مقالاتی که از منظر "تاریخ سیاسی" به تقابل دولت مصدق با دولت انگلیس پرداخته اند.

در میان منابعی که از منظر اقتصاد سیاسی به موضوع تحریم های نفتی پرداخته اند می توان به تالیفات محمد علی همایون کاتوزیان در آثار متعدد، و یا انور خامه در کتاب *اقتصاد بدون نفت*، اشاره کرد.

پژوهش هایی که از منظر تاریخ سیاسی به این موضوع پرداخته اند هم قابل تامل است. از جمله می توان به آثاری از کاظم حسینی در کتاب *نامه ها و یادداشت های کاظم حسینی*، فواد روحانی در سه کتاب *زندگی سیاسی مصدق*، *تاریخ ملی شدن صنعت نفت ایران* و همچنین کتاب *بیست سال پس از ملی شدن نفت*، توانایی فرد ، محمد علی صفری ، متون انتقادی از موسی غنی نژاد ، مسعود کارشناس ، مطالب جلال متینی در *مجله ایران نامه* و همچنین در کتابش با عنوان *نگاهی به کارنامه سیاسی دکتر مصدق* ، بهرام کریمی ، شاهرخ وزیری ، شاهرخ اخوی و ... اشاره کرد. برخی منابع هم عمدتاً از منظر تاریخ سیاسی به موضوع تحریم ها اشاره کرده اند مانند محمد علی موحد در *خواب آشفته نفت* که در بخش منابع به اشاره خواهد شد. همچنین کتاب *در تیر رس حادثه*، اثر حمید شوکت که از منظر تاریخی و سیاسی به زندگی سیاسی قوام اشاره می کند.

برخی دیگر نیز از جنبه های مختلف سیاسی - تاریخی - اقتصادی و اجتماعی به مسائل این دوره پرداخته اند ، که نمونه بارز آن کتاب *ایران بین دو کودتا* اثر داریوش رحمانیان است که بخش های مهمی از این کتاب به چگونگی پیدایش جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و سرانجام آن تا سقوط دولت ملی مصدق با کودتای ۲۸ مرداد اشاره می کند. شاید یکی از مزایای مهم این پژوهش در آن باشد که به اقتضای رویکرد آموزشی کتاب، نویسنده در همه جا و درباره هر یک از مباحث فوق، ضمن طرح دیدگاهها و نظرهای مختلف، مهم ترین منابع و مطالعات مربوط را نیز به خواننده معرفی کرده است. بویژه اینکه به قول مولف محترم، این اثر، یک تاریخ‌نگاری سنتی نیست که تنها تحولات سیاسی و جنبش‌های این دوران را شرح دهد بلکه تحولاتی که در شهرها، صنعت، هنر، آموزش عالی و پزشکی این دوران اتفاق افتاده از چشم مولف دور نمانده است بنابراین اثری است سیاسی - اجتماعی و اقتصادی.

منابع متعدد دیگری نیز وجود دارد که به دلیل ارجاع مستقیم به آنها در این رساله، در بخش منابع بدان اشاره شده است.

با این حال، در میان تمام پژوهش های فوق، جای یک روش پژوهشی خالی است و آن استفاده از روش "تاریخ سنجی" یا "کلیومتری" در تجزیه و تحلیل شرایط اقتصادی دولت دکتر مصدق است. گرچه این روش در رشته تاریخ، در ایران هنوز نوپا است اما می توان با استفاده از تجزیه و تحلیل آماری، از داده های اقتصادی، به استنباطی دست یافت که قرین به حقیقت باشد. بنابراین، این رساله به شیوه نظری یا توسعه ای، ضمن تکمیل و پیرایش نظریه های قبلی به طرح فرضیه جدیدی خواهد پرداخت که در آن، ضمن بازسازی اوضاع و شرایط اقتصادی دولت مصدق، مسئله (مشکله) های فوق نیز موشکافی و پاسخ داده شود. این مطلب به طور مفصل در ادامه همین فصل (بخشی با عنوان کاربرد کلیومتری در پژوهش تاریخی) تشریح شده است.